

В.А. Бушаков

ЕТНОНІМИ БУРЯТ ТА БАРГУТ І ЕТНОНІМІЧНИЙ ТОПОНІМ БАРГУДЖІН-ТОКУМ (ДО СЕМАНТИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ ЕТНОНІМІВ)

С.М. Абрамзон попереджав дослідників етнічних назв: “Узята сама по собі, у відриві від конкретного етнічного змісту, поза оточуюче етнокультурне середовище і без урахування хронології, назва народності навряд чи зможе стати відправним пунктом для глибоких розвідок. Дослідники вже не раз відзначали, що сам факт існування етнічних назв, що однаково звучать, на досить віддалених один від одного теренах ще не є достатньо вагомим приводом на користь твердження про спільне походження їхніх носіїв” [Абрамзон 1990, 31]. Узавши до уваги це попередження видатного етнографа, наважимося дослідити походження етнічних назв *бурят* і *баргут*.

Огляд існуючих етимологій етнічних назв *бурят* та *баргут*, топоніма *Баргуджін-Токум* та інших назв зробив у рефераті Б.З. Нанзатов [Нанзатов]¹. У рефераті він також запропонував етимологізувати етнічну назву *курукан* (д.-тюрк. *qurıqan*), назву предків якутів, від тюркського *qurıqan* ~ *qurıqan* (старописемне монгольське *χorigya(n)*, *χorigya(n)*) ‘стан, військовий табір’ [Древнетюркский словарь 1969, 458, 468], що приверне увагу дослідників.

У “Таємній історії монголів” (1240 р.) згадано *володаря Кол-баргучжін-догумського, країну Баргучжінську* (“тікав униз по ріці Селензі у країну Баргучжінську”) та *Баргучжін-токум* [Козин 1941, §8, 47; §109, 103; §157, 125] і *Баргуджін-Токум* у “Книзі літописів” Рашид-ад-діна (XIV ст.) [Рашид-ад-дин 1952, 74, 121–122, 124, 150–151, 156–157]. У топонімі *Баргучжін-токум* ~ *Баргуджін-Токум* слід вбачати сучасну *Баргузинську долину*, назва якої походить від етнічного назви *баргут* [Мельхеев 1969, 115]. Монгольський географічний термін *тохюм*, старописемне монг. *tokum* ‘котловина’, ‘низина’ [Монгольско-русский словарь 1957, 420; Mongolian-English Dictionary 1960, 833], відповідає *-токум* у “Таємній історії монголів” та *-Токум* у Рашид-ад-діна, а елемент *-чжін* ~ *-джін* має значення родового відмінка, який у старописемній монгольській мові виражався суфіксом *-jin*² [Санжеев 1964, 63], на що вказує назва *Баргуджін-Токума* просто *Баргу* у Рашид-ад-діна [Рашид-ад-дин 1952, 157]. Тому топонім *Баргучжін-токум* ~ *Баргуджін-Токум* слід перекладати як ‘Долина баргутів’. Про етнічну назву *баргут*³ йдеться у “Таємній історії монголів”: *бархун* (*Barxun*) йдуть зразу за бурятами (*Buriyad*) [Козин 1941, §239, 174] – й у Рашид-ад-діна [Рашид-ад-дин 1952, 77, 117, 121–123, 156, 166, 184–185].

Описуючи племена *баргут*, *корі* та *тулас*, Рашид-ад-дин так пояснює етнічну назву *баргут*: “Ці племена близькі одне з одним, їх називають *баргутами* внаслідок того, що їхні стійбища і житла [розташовані] на тій стороні ріки Селенги, на самому краю місцин і земель, котрі населяли монголи і котрі називають *Баргуджін-Токум*” [Рашид-ад-дин 1952, 121].

Зважаючи на пояснення Рашид-ад-діна, етнічну назву *баргут* і топонім можна етимологізувати з тунгусо-маньчжурських мов, пор. евенк. *баргаган*, *баргйган* ‘зарічний житель’ (!), *баргй* ‘протилежний простір, місце, що розташоване навпроти’, ‘протилежний’, *баргү* ‘протилежний’ [Василевич 1958, 51–52; див.: Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков 1975, 73–75]. Наша етимологія підтверджується тунгусо-маньчжурською етимологією топоніма *Селенга*: *Баргузинська* долина розташована

на схід від Байкалу, за рікою Селенгою, пор. евенк. сэлэмгэ ‘залізний’, ріка Сэлэмдэ ‘Залізіста’ [Василевич 1958, 376].

Монг. **барга**, старописемне монг. **baγu** значать ‘баргут (представник одного з монгольських племен)’, ‘назва одного зі східних монгольських племен або його території’, а прикметник монг. **барга**, старописемне монг. **baγu** ‘грубий, грубо зроблений’ [Монгольсько-руський словарь 1957, 63; Mongolian-English Dictionary 1960, 85] утворилося від етноніма, який дістав переносне значення. Таким чином, тлумачення етноніма з **барга** ‘грубий’ не є переконливим, його можна вважати народною етимологією. Ц.Б. Цидендамбаєв стверджував, що тюрки називали баргутів *байирку* і, виходячи із семантики кирг. **байыркы** ‘колишній, давній, стародавній’, ‘первісний, примітивний’ (пор. кирг. **байыр** ~ **байыры** ‘колись, раніше, у старі часи’), тлумачив етнонім *баргу* як ‘примітивний, стародавній’ [Цыдендамбаев 1972, 279]. Т.А. Бертагаєв, цитуючи Рашид-ад-діна (див. цитату вище), етимологізує перший компонент топоніма з бурятської мови як **барга**- ‘грубий’ + суфікс **-лжан**, а **Баргуджан* пояснює як ‘Глухий, лісистий, малонаселений куток або край’; компонент **-Токум** – як **төхүм** ‘батьківщина заміжньої жінки’ [Бертагаєв 1958].

Баргу-буряти, або баргути, переселилися до Внутрішньої Монголії з Баргузинської долини [Народы Восточной Азии 1965, 652–653].

Наводячи приклади з “Таємної історії монголів”, Т.Д. Скринникова дає таке пояснення: “Топонім *Баргуджін*, безумовно, виділяв територію, на якій жила в якийсь час група людей, що відносила себе до баргу (байирку), про що свідчать як афікс **-джин** ‘-ський’ (пор. **монголджин** ‘монгольський’), так і афікс володіння **-тай**, який часто вживався в імені володаря народу й іноді заміняв ім’я голови роду” [Скринникова 1993, 43].

Також неможливо погодитись із Б.З. Нанзатовим, який, вважаючи етнонім *баргу* синонімом політоніма *курукан*⁴ і пояснюючи його з д.-тюрк. **baγu** ‘здобич’, з якого виводить термін ***baγuci** ~ ***baγujin** ‘здобувач, завойовник’, пояснює топонім *Баргуджін-Токум* як ‘Батьківщина (земля) завойовників’ [Нанзатов].

Етимології Ц.Б. Цидендамбаєва, Т.А. Бертагаєва, Т.Д. Скринникової та Б.З. Нанзатова інакше як умоглядними важко назвати.

Етнонім *баргут* можна віднести до групи етнонімів, що відображають місце мешкання.

Первісно етнонім *бурят*, на думку історика М.П. Єгунова, був назвою племені, а коли племена булагат і ехиріт утворили бурятську народність, до неї почав застосовуватися цей етнонім [Єгунов 1987, 14]. Походженню етноніма *бурят* присвятив увагу Д.Д. Німаєв [Німаєв 1988, 87–88]. Останнє слово у походженні етноніма, на його думку, має належати лінгвістам.

Самоназва бурятів – **бурят** [buʁāt] або **баряат** [baʁāt]. Мовою евенків (баргузинський діалект), безпосередніх сусідів бурятів, буде **бореймни** ‘бурятка’, **борейнкур**, **борей** ‘бурят’.

Б.З. Нанзатов, на його погляд, вибрав найбільш вірогідну етимологію етноніма *бурят* з тюркського “вовк” (д.-тюрк. **bōri**, казах. **бөрі**, кирг. та тув. **бөрү**, уйг. **bōrū**, хак. **пүүр**, якут. **бөрө**)⁵, яку запропонував Ц.Б. Цидендамбаєв [Цыдендамбаев 1972, 278], відкинувши як недостовірні етимології Доржі Банзарова з етноніма *баргут* ~ *бурут*, Т.А. Бертагаєва з етноніма *курукан* [Бертагаєв 1970], Г.Д. Санжеева з дієслова бурят. **буриха** ‘ухилитися’ [Санжеев 1983], від перс. **буріа** ‘циновка, мат’, ‘тростина, комиш’ [Митрошкина 1995], як “лісові племена” – **бураа**+д, від монг. **бураа** ‘густий гай, лісовий гай’ [Зориктуев 1996] та деякі інші.

У “Таємній історії монголів” названі їхні тотемні предки – *Борте-Чіно* ‘Сивий вовк’, що народився за велінням Усевишнього Неба, та *Гоа-Марал* ‘Прекрасна лань’, які з’явилися, перепливши Тенгіс (внутрішнє море), й кочували біля витоків Онона-ріки [Козин 1941, 49]. Підтверджується висунута етимологія генеалогічними легендами про походження тюркського племені ашина (*турк*) від вовчиці [Кляшторный 1964, 103–106, 111; 1965, 280], а також народу яо від “п’ятикольорового собаки Паньху” [Народы Восточной Азии 1965, 495–499].

Вперше в історії етнонім *бурят* згадується в “Таємній історії монголів”: “Підкоривши Ойратів, Бурятів, Бархунів, Урсутів, Хабханасів, Ханхасів і Тубасів, Чжочі підступив до

Тумен-Киргизів (Joči Oiyirad, Buriyad, Barqun, Ursud, Qabqanas, Qanqas, Tubas-i orouluat, tumen Kirkisud-tur kuruesu) (Joči Oiyirad, Buriyad, Barxun, Ursud, Xabxanas, Xangxas, Tubas-i orouluat, Tümen-Kirgisud-tur güreesü)” [Козин 1941, § 239, 174, 293, 492].

Виникають фонетико-морфологічні труднощі у поясненні старомонгольської форми **Buriyad**. Якщо вважати за епонім розглядуваного етноніма тюркське **böri**, то можна було б чекати на форму ***Börid**, оскільки у писемній старомонгольській мові після голосних вживаються афікси множини **-s** або **-d** [Владимирцов 1926; Санжеев 1964, 59–60]. У бурятській літературній мові та в діалектах афікс множини **-д**, який нарощується за рахунок сполучних голосних і приголосних, завжди вимовляється як **т** [Бертагаев 1968, 20].

Б.З. Нанзатов пояснює походження етноніма *бурят*, роблячи при цьому забагато для однієї етимології припущень. Він припускає, що тюрко-монгольський етнонім **буритай* ~ *бурідай* є паралеллю імені міфічної праматері монголів *Бурте-чіно*, що є фонетичними варіантами одного слова, і реконструює етнонім **бурте-чіно* ~ **буритай-чіно*. Його етимологія спирається на ім'я *Бурядай*. За бурятськими легендами, Бурядай є сином шаманки Айсухан, братом Хорідоя, родоначальника племені хорі, батьком Іхиріда й Булгата, родоначальників племен ехиріт й булагат. Б.З. Нанзатов етимологізує етнонім із тюркських **böri** ‘вовк’ + **a** (з характерного для тюркських етнонімів закінчення **-ar**, **-er**, **-ir**, що походить із **är** ‘мужчина’, або з афіксів **-ak**, **-ik**, **-uk**, що у багатьох тюркських мовах утворюють іменники й прикметники) + монгольський афікс множини **-d**. Згодом етнонім у населення Прибайкалля набув форм *буряд* і *баряд*. До XVII століття етнонім майже не вживався у мирний час, а на перше місце вийшли різні етнотериторіальні об'єднання, і лише з приходом росіян він набув свого теперішнього значення й почав уживатися щодо монголомоного населення Прибайкалля.

Оскільки тюркська і монгольська мовні сім'ї не є спорідненими, марно шукати у запозиченій лексичі регулярних звукових відповідників [Щербак 1984; 1986]. На нашу думку, евенкійське *борей* зберігає частково тюркське **böri**. Можна лише припустити, що давні монголи вимовляли тюркський за походженням етнонім **böriyā* як **Buriya**. Якщо в кінцевому **-d** можна вбачати монгольський афікс множини, то походження елемента **-ya-** лишається нез'ясованим.

Запозичення у монгольських і тюркських мовах свідчать про давні етнічні, культурні та мовні зв'язки між тюркськими і монгольськими племенами. Про запозичення в монгольські мови з тюркських писав В.Я. Владимирцов [Владимирцов 1911], про тюрксько-монгольські і монгольсько-тюркські мовні зв'язки йдеться у працях В.І. Рассадіна [Рассадин 1971, 56–120; Рассадин 1980–2009], Л.В. Шулунової [Шулунова 1981] та О.М. Щербака [Щербак 1986–2005], монгольським запозиченням у якутській мові присвячено статтю Н.М. Ширококової [Ширококова 1980].

На можливість походження етноніма *бурят* із тюрк. **böri** вказують тотеми бурятських племен: *Буха-нойон бабай* – прабатько племен ехирітів і булагатів (монг. *бух* ‘бик-плідник’), *пістрявий налим* – батько ехирітів, *дівчина-лебідь*, що вийшла заміж за Хорідоя, від якого пішло плем'я хоринців [Жуковская 1991, 197]. Етимологія етноніма *бурят* з тюркського слова “вовк” знаходить типологічну підтримку у відносно численних назвах народів і племен у світовому етноніміконі, що походять від назв тварин: *ірокéзи* – *іроку* ‘справжні гадюки’, *кабéкар* – від *кабе* ‘кецаль’ та *ка* ‘місце’, *корегвáхе* – від *коре* ‘кліщ’ та *гвахé* ‘люди’, *крóу*, англ. **Crow** ‘крук’ – самоназва *ансарока* ‘діти птаха з великим дзьобом’, *мундуруку* – від назви мурах мовою одного з сусідніх племен, *сингáли* ‘лезовий рід’, *вічіта* – самоназва *кідікітташе* ‘еноти’, за ритуальним розфарбуванням [Народы мира 1988], евенк. *дюкун* ‘видра’, симський діалект ‘одна з груп елогуйських кетів’ [Василевич 1958, 140], бурятське плем'я *булагат* – монг. **булга(н)** ‘соболь’, монгольські племена *керéйт* (хэрээд) – монг. **хэрээ(н)** ‘крук’, *чінос* – монг. **чоно(н)**, монг. старописемне **činu-a** ‘вовк’ [Монгольско-русский словарь 1957, 85, 593, 632; Mongolian-English Dictionary 1960, 109]. Про тотемних тварин йдеться у роботах К.І. Харанутової та Л.В. Шулунової [Харанутова, Шулунова 2006; Шулунова 2009].

Майже за кожним “тваринним” етнонімом стоїть легенда про походження народу чи племені від відповідної тотемної тварини.

¹ Б.З. Нанзатов захистив кандидатську дисертацію [Нанзатов 2002].

² Суфікс **-Жи**, що утворював назви самиць тварин від назв самців, які вказували на їхній вік, не підходить за значенням (див.: [Санжеев 1964, 55]). С.А. Козін зробив таку примітку: “Заголовки всіх дванадцяти розділів дані мною. Родоплемінні назви, наслідуючи П. Кафарова та Б.Я. Володимирцова, в тексті перекладу пишуться з великої літери, навіть якщо вони й у формі прикметників, що відповідають родовому відмінку імен” [Козін 1941, 47]. У §3 “Таємної історії монголів” названо *Монголжін-гоа* та її сина *Тороголчжін-Баяна*, а у §8 – *Баргуджін-гоа*, дочку Бархудай-Мергена, володаря Кол-баргучжін-догумського.

³ З монгольським суфіксом множини [Санжеев 1964, 59–60].

⁴ Рашид-ад-дін описує як баргутів, так і куриканів, котрі у нього фігурують як плем'я *куркан* [Рашид-ад-дин 1952, 77, 125].

⁵ Тюркське слово *bđri* ‘вовк’ може мати іранське походження, пор. хотано-сакське *brgga*, согдійське *wyrk*, авестійське *vəhrka*, давньоперське *vřkəpa* [Севортян 1978, 219–221].

ЛІТЕРАТУРА

Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе, 1990.

Бертагаев Т.А. Бурятский язык // *Языки народов СССР: В пяти томах / Том пятый: Монгольские, тунгусо-маньчжурские и палеоазиатские языки.* Ленинград, 1968.

Бертагаев Т.А. Об этимологии слов *Баргуджин, Баргут* и *Токум* // *Филология и история монгольских народов.* Памяти академика Б.Я. Владимирцова. Москва, 1958.

Бертагаев Т.А. Об этнонимах *бурят* и *курукан* // *Этнонимы.* Москва, 1970.

Василевич Г.М. *Эвенкийско-русский словарь.* Москва, 1958.

Владимирцов Б.Я. Об одном окончании множественного числа в монгольском языке // *Доклады Академии Наук СССР.* Ленинград, 1926, май–июнь.

Владимирцов Б. Турецкие элементы в монгольском языке // *Записки восточного отделения Императорского русского археологического общества.* Т. XX, вып. II–III. Санкт-Петербург, 1911.

Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

Егунов Н.П. К вопросу об этнонимах бурятских племен // *Социально-экономическое развитие Бурятии (XVII – начало XX в.).* Новосибирск, 1987.

Жуковская Н.Л. Бурятская мифология // *Мифы народов мира.* Энциклопедия. Т. I (А–К). Москва, 1991.

Зориктуев Б.Р. О происхождении и семантике этнонима *бурят* // *Монголо-бурятские этнонимы: Сборник статей.* Улан-Удэ, 1996.

Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источники по истории Средней Азии. Москва, 1964.

Кляшторный С.Г. Проблемы ранней истории племени *түрк* (ашина) // *Новое в советской археологии.* Москва, 1965.

Козин С.А. *Сокровенное сказание.* Монгольская хроника 1240 г. под названием *Mongyol-un niyuca tobciyaq.* Юань чао би ши. Монгольский обыденный сборник. Т. I. Введение в изучение памятника / Перевод, тексты, глоссарии. Москва – Ленинград, 1941.

Мельхеев М.Н. *Топонимика Бурятии.* История, система и происхождение исторических названий. Улан-Удэ, 1969.

Митрошкина А.Г. К этимологии этнонима *бурят* // *Проблемы бурятской филологии и культуры.* Тезисы докладов. Иркутск, 1995.

Монгольско-русский словарь / Под общей ред. А. Лувсандэвдэва. Ок. 22000 слов. Москва, 1957.

Нанзатов Б.З. К этногенезу бурят по материалам этнонимии. Реферат // <http://referat.freecopy.ru/ref.php?id=1054>

Нанзатов Б.З. Этническая история западных бурят: VI–XIX вв. Дисс. канд. историч. наук. 07.00.07 “Этнография, этнология и антропология”. Улан-Удэ, 2002.

Народы Восточной Азии / Народы мира. Этнографические очерки. Москва – Ленинград, 1965.

Народы мира: историко-этнографический справочник / Гл. ред. Ю.В. Бромлей. Ред. коллегия: С.А. Арутюнов, С.И. Брук, Т.А. Жданко и др. Москва, 1988.

Нимаев Д.Д. Проблемы этногенеза бурят. Новосибирск, 1988.

Рассадин В.И. Бурятизмы в якутском языке // *О.Н. Бетлингк и его труд “О языке якутов”.* Якутск, 1972.

Рассадин В.И. К характеристике тюрко-монгольских языковых отношений // VIII Международный конгресс монголоведов (Улан-Батор): Доклады российской делегации. Москва, 2002.

Рассадин В.И. Монголо-бурятские заимствования в сибирских тюркских языках. Москва, 1980.

Рассадин В.И. Монгол хэлнүүдэд орсон түрэг гаралтай үгсийн ши нж чанарын тухай // *Altaica*. 2006. № 4.

Рассадин В.И. О коневодческой терминологии монгольских языков в свете тюрко-монгольских языковых связей // “Монгол туургатны эрт ба эдүгээ”: Олон улсын эрдэм шинжилгээний III чуулган. Улаанбаатар, 2009.

Рассадин В.И. О монгольских заимствованиях в тюркских языках Южной Сибири // *Acta mongolica*. 2008. № 8.

Рассадин В.И. О тюркском влиянии на развитие монгольских языков // Проблемы исторического развития монгольских языков. Санкт-Петербург, 2007.

Рассадин В.И. Очерки по истории сложения тюрко-монгольской языковой общности. Ч. 1: Тюркское влияние на лексику монгольских языков. Элиста, 2007.

Рассадин В.И. Тюркские лексические элементы в калмыцком языке // Этнические и историко-культурные связи монгольских народов. Улан-Удэ, 1983.

Рассадин В.И. Тюркские элементы в языке “Сокровенного сказания монголов” // “Тайная история монголов”: источниковедение, филология, история. Новосибирск, 1993.

Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Удэ, 1971.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Москва – Ленинград, 1952. Т. 1, кн. 1–2.

Санжеев Г.Д. Некоторые вопросы этнонимии и древней истории монгольских народов // Этнические и историко-культурные связи монгольских народов. Улан-Удэ, 1983.

Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. Москва, 1964.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”. Москва, 1978.

Скрынникова Т.Д. Этнотопоним Баргуджин-Токум // История и культура народов Центральной Азии. Улан-Удэ, 1993.

Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. I (А–Н). Ленинград, 1975.

Убрятова Е.И. Язык народа как исторический источник // Народы и языки Сибири. Новосибирск, 1980.

Харанутова Е.И., Шулунова Л.В. Тотемическая лексика в мифологии народов Восточной Сибири. Улан-Удэ, 2006.

Цыдендамбаев Ц.Б. Бурятские исторические хроники и родословные как источники по истории бурят (историко-лингвистическое исследование). Улан-Удэ, 1972. (Книгу було перевидано в Улан-Уде: ОАО “Республиканская типография”, 2001).

Широбокова Н.Н. О якутско-монгольских контактах // Народы и языки Сибири. Новосибирск, 1980.

Шулунова Л.В. Тотемический лексикон народов Сибири // Язык и культура (Томский ГУ). № 4 (8). 2009.

Шулунова Л.В. Языковые контакты монгольских и тюркских племен Прибайкалья (на материале топонимии) // Этнокультурные процессы в Юго-Восточной Сибири. Новосибирск, 1989.

Щербак А.М. О ностратических исследованиях с точки зрения тюрколога // Вопросы языкознания, 1984, № 6.

Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII–XIV вв.). Санкт-Петербург, 1997.

Щербак А.М. Тюркско-монгольские языковые контакты в истории монгольских языков. Санкт-Петербург, 2005.

Щербак А.М. Тюрко-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков) // Вопросы языкознания, 1986, № 4.

Mongolian-English Dictionary / Compiled by M. Haltod, J.C. Hangin, S. Kassatkin, and F.A. Lesing. Berkley; Los Angeles, 1960.